

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Києво-Могилянська школа врядування

2020/2021 навч. рік
Костянтин Павлович Шокало

(підпис)

(ПІБ)

Аналітична записка

Порушення прав і законних інтересів кримських татар щодо їхньої національної та культурної автономії (в умовах реінтеграції Криму)

Анотація

Замовник: Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнародних відносин.

Мета вирішення проблеми: забезпечення прав та законних інтересів кримських татар щодо національної та культурної автономії (в умовах реінтеграції Криму) задля формування сприятливих та стабільних суспільно-політичних умов функціонування регіону, повноти реалізації та захисту прав і свобод кримськотатарського корінного народу щодо його історичних земель, створення ефективного та успішного адміністративного устрою в регіоні.

Рекомендований варіант політики: варіант № 3 – створення виключно національної та культурної автономії кримських татар у Криму (без територіальної автономізації).

Відхилені варіанти політики: варіант № 2 – створення національно-територіальної та культурної автономії кримських татар у межах окремих адміністративно-територіальних одиниць Криму; варіант № 1 – *status quo* (нічого не змінювати).

Ця Аналітична записка – результат моєї власної роботи. Її було написано без свідомого відтворення (частково або повністю) оприлюднених результатів інтелектуальної праці, створених іншими особами, без належного посилання на них. Я даю згоду на перевірку цієї Аналітичної записки на академічний плагіат та її безоплатне використання в повному обсязі або частково в навчальних цілях.

(підпис)

Шокало Костянтин Павлович

(ПІБ)

1. Визначення проблеми, придатної для аналізу політики

1.1. Формулювання проблеми

Порушення прав і законних інтересів кримських татар щодо їхньої національної та культурної автономії (в умовах реінтеграції Криму).

1.2. Замовник аналізу

Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин. Вирішення проблематики цієї аналітичної записки стосується, перш за все, законодавчого унормування та врегулювання з подальшим впровадженням політики через виконавчі органи влади. Компетенцію у цьому питанні має виключно Верховна Рада України, а саме детальним дослідженням та розробкою рішень займається попередньо зазначений комітет.

1.3. Симптоми проблеми

1.3.1. Опис симптомів

Загалом у загальній проблематиці порушення прав і законних інтересів кримських татар щодо їхньої національної та культурної автономії (в умовах реінтеграції Криму) можна виділити кілька основних симптомів. У цьому контексті дуже важливо розуміти, в чому вони проявляються на території Автономної Республік Крим (детальніше про дані та доказовість – п. 1.3.3.). Це, перш за все, незаконні і свавільні затримання кримських татар (індивідуального та масового характеру) у АРК з боку окупаційної влади РФ. По-друге, неправомірні проникнення у житло кримських татар, а саме обшуки в домівках фізосіб та у приміщеннях юросіб. По-третє, різного роду порушення прав на свободу слова та інформації, свободу зібрань та асоціацій, релігійних свобод. По-четверте, порушення міжнародного гуманітарного права. Тут йдеться про примусове громадянство РФ, аспекти переміщення з півострова та на нього і призов до служби в армії РФ. По-п'яте, один з найчутливіших симптомів – порушення прав на самовизначення. Він включає у себе порушення майнових прав Меджлісу та інших національних інститутів, суттєві обмеження використання національної мови кримських татар, переслідування кримськотатарських ЗМІ та медіа, порушення особистих прав представників різних кримськотатарських національних інститутів тощо. Одним із опосередкованих симптомів можна вважати також неефективну та несправедливу державну політику України щодо кримських татар ще до встановлення у Криму окупаційної влади Російської Федерації.

1.3.2. Причинно-наслідкові зв'язки

Як головний наслідок ми можемо спостерігати суттєве порушення прав і законних інтересів кримських татар щодо їхньої національної та культурної автономії (в умовах реінтеграції Криму). Він став можливий через кілька головних причин. По-перше (найсуттєвіше), анексія АРК Російською Федерацією та проукраїнська позиція кримських татар як єдиного колективного актора. По-друге, це непродумана та недалекоглядна державна політика щодо корінних народів (зокрема, кримських татар) від самого здобуття незалежності України у 1991 році. По-третє, неузгодженість політики щодо кримських татар між державним, регіональним та місцевим рівнями. По-четверте, повільний розвиток демократії в Україні з урахуванням її основоположних цінностей (здебільшого принципів верховенства права). Та, по-п'яте, тривале несприйняття кримських татар як частини громадянської української нації (без прив'язки до етнічності) з боку національної більшості і

соціальна закритість кримськотатарського народу (з 2014 року у цьому контексті відбулись хоч і недостатні, але суттєві позитивні зміни).

1.3.3. Доказова база

З 2014 року Україна розпочала певні кроки, які засвідчили кардинальну зміну етнічної політики України стосовно власних корінних народів. Так, було офіційно визнано статус кримських татар як корінного народу, офіційно визнано Меджліс кримських татар, розпочато підготовку до імплементації Декларації ООН про права корінних народів в українське законодавство тощо. Це надало кримським татарам ті переваги, яких вони раніше не мали. У 2016 році Верховною Радою України прийнято спеціальний Закон, яким було запроваджено державне фінансування телерадіокомпаній, що перебувають на території АР Крим та міста Севастополя. У державному бюджеті 2017 року відповідно до цього Закону було виділено 35,3 млн. грн.¹ Пояснити такі дії держави можна через незахищеність кримських татар, порушення їхніх основоположних прав та свобод, що є базовими негативними факторами, які стосуються більшості корінних народів по всьому світу. У контексті, що стосується кримських татар, перш за все, йдеться про необхідність їх захисту від незаконних дій РФ, які спрямовані на динамічне звуження прав та свобод цієї етнічної меншини/групи. Через анексію Криму кримські татари стали найчастішими об'єктами переслідувань зі сторони окупаційної російської влади. Політичні та культурні лідери кримських татар неодноразово заявляли про ці переслідування (міжнародні ЗМІ також вказували на це). Політичними в'язнями було визнано кілька десятків діячів мирних кримськотатарських рухів. Зокрема, можна згадати кримських татар, які були звинувачені владою РФ у тероризмі через причетність до «Хізб ут-Тахрір»². Станом на 2017 рік російська влада утримувала близько 25 політв'язнів із Криму, про що заявляв Рефат Чубаров (голова Меджлісу).³ Також варто відмітити те, що Мустафі Джемілеву та Рефату Чубарову заборонили в'їзд до АР Крим на 5 років, а весною 2016 року прокуратурою Російської Федерації було зовсім припинено діяльність Меджлісу.

Ще кількома прикладами можуть слугувати масові затримання кримських татар (200 осіб) на засіданні «Кримської солідарності» у січні 2018 року (м. Судак). З-поміж затриманих було чимало родичів політичних в'язнів, адвокатів, які виступали захисниками у їхніх справах та активістів. Багато затримань стосуються й індивідуального характеру. Це незаконні затримання Абдурамана Егіза, Артура Морякова, Карена Арзуманяна, Тетяни Козиревої, Айдера Османова, Еміра-Усеїна Куку, Ремзі Велілієва та сотень інших громадян України (переважно кримських татар) правоохоронними органами та ФСБ Російської Федерації. Загалом, згідно з останніми [даними](#)⁴, у період з 20 лютого 2014 року по 31 грудня 2018 року було зафіксовано не менше від 144 кейсів кримінального переслідування, які мали політично вмотивований характер; не менше від 15 осіб були піддані насильницьким зникненням; не менше від 20 осіб – були вбиті окупаційною владою; не менше від 290 осіб –

¹ Закон України «Про Державний бюджет на 2017 рік» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1801-19/print1489692641152358> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

² Правозахисники РФ визнали політв'язнями 4 кримських татар [Електронний ресурс] // 5 канал. – 2016. – Режим доступу: <http://www.5.ua/suspilstvo/pravozakhysnyky-rf-vyznaly-politviazniamy-4-krymskykh-tatar-120415.html> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

³ Чубаров назвав кількість політв'язнів з Криму [Електронний ресурс] // Еспресо. – 2017. – Режим доступу: http://espresso.tv/news/2017/02/21/chubarov_nazvav_kilkist_politvyazniv_z_krymu (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

⁴ Аналітичний звіт «Енциклопедія репресій в Криму з моменту окупації Росією» [Електронний ресурс] / [Є. Андреюк, А. Моїсеєва, М. Квіцинська та ін.] // Громадська організація «КримSOS». – 2019. – Режим доступу: <https://krymsos.com/files/6/e/6ec448d-----pdf> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

піддані тортурам; не менше від 349 осіб – жертви адміністративного переслідування, які мали політично вмотивований характер; не менше від 340 політично вмотивованих обшуків в будинках фізосіб і щодо майна юросіб тощо. Цікавим негативним аспектом є також [порушення релігійних свобод](#). До окупації Криму на його території діяло більш ніж 2200 релігійних громад, нині їх лишилося близько 800⁵. Справа в тому, що, відповідно до російського законодавства, більшість з ліквідованих релігійних організацій не пройшли процес перереєстрації, тому їхня діяльність була припинена. Найпоширенішим правопорушенням у цьому аспекті була безпідставна відмова окупаційної влади Криму (дуже часто за власної ініціативи) у перереєстрації. І знову найбільшого утиску зазнавали релігійні організації ісламського віросповідання⁶.

Насправді можна відслідкувати тенденцію щодо зростання різного роду порушень прав та законних інтересів громадян України в Криму (в переважній більшості кримських татар), незаконних переслідувань та затримань на півострові кожного року (після анексії АРК у 2014 році). Всі ці та інші приклади/кейси порушень прав та законних інтересів кримських татар, що включають у себе частини проблематики (фактично – симптоми проблеми), можна знайти у якісних та дуже детальних звітах «Енциклопедія репресій в Криму з моменту окупації Росією»⁷, «Порушення міжнародного гуманітарного права та права кримських татар на самовизначення в окупованому Криму»⁸ та «Racism, Discrimination and Fight Against “Extremism” in Contemporary Russia and its Controlled Territories»⁹ профільної громадської організації «КримSOS» і деяких її партнерів (на жаль, одні з найновіших звітів вийшли у 2019 році).

Варто також зазначити, що на державному рівні у ставленні щодо кримських татар відбулися позитивні зміни: у 2015 році Верховна Рада України на національному рівні визнала геноцидом депортацію кримських татар 1944 року з території Криму; 18 травня стало Днем пам'яті жертв геноциду корінного кримськотатарського народу; а у травні 2016 року ВРУ закликала учасників міжнародного співтовариства підтримати згадане вище визнання, аби домогтися максимального розголосу про репресії, що відбувались у Криму, та привернути увагу всього світу до ситуації, яка склалась на півострові через сусідню і «братську» РФ. Тому все гостріше постає питання стосовно забезпечення прав та законних інтересів кримських татар та надання останнім певної форми національної та культурної автономії. Про це зазначав під час свого правління Президент України Петро Порошенко: «Ми зобов'язані дати кримським татарам право на самовизначення в межах єдиної української держави. Це те, що ми заборгували кримським татарам»¹⁰. Хоча він часто

⁵ Аналітичний звіт «Енциклопедія репресій в Криму з моменту окупації Росією» [Електронний ресурс] / [Є. Андреюк, А. Моїсеєва, М. Квіцинська та ін.] // Громадська організація «КримSOS». – 2019. – Режим доступу: https://krymsos.com/files/6/e/6ec448d-----_.pdf (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Порушення міжнародного гуманітарного права та права кримських татар на самовизначення в окупованому Криму [Електронний ресурс] / [М. Квіцинська, Ю. Аносова, А. Моїсеєва та ін.] // Громадська організація «КримSOS». – 2018. – Режим доступу: https://krymsos.com/files/b/4/b49c907-----_.pdf (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

⁹ Racism, Discrimination and Fight Against “Extremism” in Contemporary Russia and its Controlled Territories. Alternative Report of the ADC Memorial, CrimeaSOS, SOVA Center, together with FIDH (International Federation for Human Rights) on the Implementation of the UN Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination By the Russian Federation. For the 93rd Session of the UN CERD. Krymsos.com. (2017). Retrieved 19 December 2020, from <https://krymsos.com/files/9/3/93d84c9-cerdengru.pdf>.

¹⁰ Порошенко знову пообіцяв кримським татарам національну автономію [Електронний ресурс] // Дзеркало Тижня. – 2016. – Режим доступу: https://dt.ua/POLITICS/poroshenko-znovu-poobicyav-krimskim-tataram-nacionalnu-avtonomiyu-213518_.html (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

звертався до цієї тематики та наголошував на необхідності забезпечення територіальної автономізації кримських татар, все ж він не забезпечив корінний народ механізмом реалізації права на самовизначення та самоорганізацію. Президент Зеленський поки не вносить цю проблему до порядку денного, хоча риторика навколо неї існує вже цілий рік.

Також суттєвим доказом зазначеної вище проблематики може слугувати детальне дослідження «Freedom in the world», яке проводить авторитетна неурядова організація «Freedom House». Відповідно до останніх даних демократія в Криму (як окупованому регіоні) має оцінку 8 з 100 балів (де 0 – це найгірший показник, а 100 – найкращий) станом на 2020 рік. Така оцінка тримається вже кілька років, а почала погіршуватись вона у 2017 році (на той момент рівень демократії складав 9 з 100 балів). Так, найбільше страждають політичні права громадян, адже вони мають показник, що нижчий від 0 – 2 бали з 40 можливих; за ними йдуть громадянські свободи – з показником 10 з 60 балів. Результат по дослідженню демократії цього регіону є ще гіршим від загального результату по Російській Федерації (що анексувала та окупувала Кримський півострів). Росія має 20 з 100 балів станом на 2020 рік: політичні права – 5 з 40 балів; громадянські свободи – 15 з 60 балів. Ці показники вказують на стан реалізації та захисту прав і свобод всього населення. Ситуація з кримськими татарами ще гірша: про це зазначає організація у своєму щорічному звіті¹¹.

1.4. Масштаби проблеми

Оскільки проблематика стосується повноцінного забезпечення прав та законних інтересів кримських татар в Україні та можливих окремих аспектів її суспільно-політичного ладу (в умовах реінтеграції Криму), то масштаб проблеми поширюється на всю територію України і стосується всіх її громадян (найбільше – території і населення Кримського півострову). Час невирішення проблеми становить 29 років, якщо брати до уваги лише історію незалежної України. Сфери проблеми – політико-правова, національно-культурна, соціально-економічна, адміністративно-територіальна, релігійна тощо. Соціальні групи – кримські татари як корінний народ Криму та інші громадяни України, яких прямо чи опосередковано стосуватиметься вирішення проблеми.

1.5. Новизна проблеми та нагальність її вирішення

Самі теоретичні ідеї щодо національної та культурної автономізації – повторні, але новітнім можна вважати згрупування підходів щодо вирішення проблематики, їх детальний аналіз та оцінювання, підготовку авторського дослідження з наданням неупереджених рекомендацій та введення у проблематику нових факторів та явищ, які впливають на її вирішення.

Необхідно зрозуміти, що питання статусу кримських татар як корінного народу, офіційне визнання Меджлісу Україною та іноземними державами і організаціями, створення власної національної та культурної автономії ставилися кримськими татарами на порядок денний одразу після проголошення незалежності України. Однак їх інтереси ігнорували аж до того часу, поки не було анексовано Крим (2014 р.). З 2014 по 2019 роки кримські татари набули більше прав та свобод, аніж за весь період до цього. Тому дедалі гостріше постає питання щодо повноцінного забезпечення прав та законних інтересів кримських татар, що напряму пов'язане із майбутньою реінтеграцією Криму в Україну. З метою пришвидшення процесу реінтеграції Криму нинішня влада має розробити чітку концепцію забезпечення кримських татар їх основоположним правом на національну та культурну автономію в регіоні, яка буде вигідною для всіх та не порушуватиме прав та свобод інших учасників, яких стосуватиметься процес автономізації. Також надання кримським татарам нової форми

¹¹ Freedom in the world: Crimea. Freedom House. (2020). Retrieved 19 December 2020, from <https://freedomhouse.org/country/crimea/freedom-world/2020>.

автономії в Криму гарантуватиме їх повне включення в українських політичний процес, реалізовуватиме їхнє право на самоорганізацію і дозволить зміцнити взаємозв'язок українців та кримських татар, які через беззбройну політику незгоди посприяють швидшому поверненню Криму в Україну. Тобто, чим швидше розробиться чіткий концепт та гарантується забезпечення прав кримських татар з боку української влади, тим скоріше відбуватимуться процеси по поверненню та реінтеграції Криму і становленню в Україні стабільної демократії, що захищає всі групи населення без виключення.

1.6. Законодавча та інституційна база реалізації чинної політики

1.6.1. Законодавча база

- Конституція України від 28.06.1996 р.¹²;
- Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23.12.1998 р. № 350-XIV¹³;
- Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» від 10.02.1998 р. № 90/98-ВР¹⁴;
- Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР¹⁵;
- Конвенція МОП № 169 «Про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах» від 27.06.1989 р.¹⁶;
- Декларація прав національностей України від 01.11.1991 р. № 1771-XII¹⁷;
- Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. № 2494-XII¹⁸;
- Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII¹⁹;
- Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 № 3759-XII²⁰;
- Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV²¹;
- Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території»

¹² Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – с. 141.

¹³ Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23.12.1998 р. № 350-XIV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

¹⁴ Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» від 10.02.1998 р. № 90/98-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

¹⁵ Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

¹⁶ Конвенція МОП № 169 «Про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах» від 27 червня 1989 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_188 (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

¹⁷ Декларація прав національностей України від 01.11.1991 № 1771-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – с. 799.

¹⁸ Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 № 2494-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – с. 529.

¹⁹ Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 38-39. – с. 380.

²⁰ Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 № 3759-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – с. 43.

²¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv/page> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи"» від 22.09.2016 р. № 1602-VIII²².

1.6.2. Інституційна база

Серед органів влади, які вплинуть на вирішення проблеми, слід виділити такі:

- Верховна Рада України. Ухвалює законодавство та створює конкретні механізми забезпечення реалізації і захисту прав та законних інтересів громадян (у дискурсі проблеми – корінних народів), уточнює норми Конституції у інших нормативно-правових актах (не виходячи за їх межі), розподіляє державні кошти шляхом затвердження Державного бюджету, прямо впливає на виконавчу гілку влади (через її формування) тощо.

- Кабінет Міністрів України (зокрема Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство розвитку громад та територій, Міністерство закордонних справ, Міністерство інформаційної політики). Є вищими державними органами влади, які фактично розробляють чи доопрацьовують та впроваджують державні політики (кожен у своєму аспекті), коригують їх та відслідковують, аби швидко змінювати у процесі в разі певних негараздів або ускладнень. Також дають розпорядження й інструкції нижчим органам виконавчої влади щодо забезпечення реалізації політики по вирішенню проблем на всіх рівнях – державному, регіональному та місцевому.

- Суди України (перш за все, на території АРК). Мають забезпечувати принципи верховенства права (як основи демократії) у своїх рішеннях, встановлювати реальну справедливість щодо тих, чий права були порушені, та визначати покарання для тих, хто ці права порушив.

- Президент України. Є гарантом Конституції та головнокомандувачем ЗСУ. Перш за все, він гарантує забезпечення реалізації і захисту прав та законних інтересів корінних народів (зокрема їх прав на самовизначення та самоорганізацію) як однієї з норм Конституції. По-друге, має найвищу відповідальність за окупацію/деокупацію та реінтеграцію АРК Україною за будь-яких можливих варіантів розвитку подій. Також має право законодавчої ініціативи, тобто може першим ініціювати процес законодавчого врегулювання проблеми.

- Верховна Рада Автономної Республіки Крим (відновлена після деокупації та реінтеграції Криму в Україну). На регіональному рівні (АРК) забезпечує нормативно-правову базу, яка вирішує проблеми, та створює конкретні механізми забезпечення реалізації і захисту прав та законних інтересів громадян (у дискурсі проблеми – корінних народів). Не може виходити за межі конституційних та законодавчих норм та не суперечить загальнодержавним політикам.

- Рада міністрів Автономної Республіки Крим (відновлена після деокупації та реінтеграції Криму в Україну). Є фактичним виконавцем регіонального рівня, який шляхом своїх рішень та дій реалізує загальнодержавну та регіональну політики, втілює рішення ВР АРК тощо. Не може виходити за межі конституційних та законодавчих норм та не суперечить загальнодержавним політикам.

- Органи місцевого самоврядування у АРК (відновлені після деокупації та реінтеграції Криму в Україну). В умовах нинішньої децентралізації в Україні ОМС отримали широкі повноваження у різних сферах та значне фінансування. Після проведення реформи у

---

²² Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи"» від 22.09.2016 р. № 1602-VIII [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-19#Text> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

Криму ОМС зможуть, окрім реалізації загальнодержавної політики, створювати додаткові передумови та важелі вирішення проблематики виходячи із власних можливостей та спроможностей. Також найкраще знають та орієнтуються на точкових проблемах на місцях. Не можуть виходити за межі конституційних та законодавчих норм та не суперечать загальнодержавним політикам.

На рівні державної, регіональної або місцевої політики проблему цієї аналітичної записки не вирішував жоден орган державної влади чи орган місцевого самоврядування у минулому (до окупації Криму Російською Федерацією у 2014 році). У теперішньому (за окупації Криму) органи влади України не мають фактичної спроможності вирішити зазначену проблему. Це можливо лише за деокупації АРК та реінтеграції півострова Україною. У будь-якому разі наша держава має бути готовою вирішити проблему порушення прав і законних інтересів кримських татар щодо їхньої національної та культурної автономії, коли розпочнеться реінтеграції Криму. Для цього органи влади України повинні вже розробити і мати чіткий та ефективний механізм вирішення проблеми – конкретну державну політику, яка вирішує зазначену проблематику.

1.7. Чинники середовища, що формують контекст проблеми

Основними чинниками середовища, які мають безпосередній вплив на проблему і формують її контекст, є соціальний, фізичний, економічний та політичний фактори. Якщо градуювати їх за найбільш відчутними симптомами сформованої проблеми, то матимемо такий стан:

- Політичний чинник (мається на увазі політична система та інститути Криму за часів України, окупації Російською Федерацією та невизначеного майбутнього, попереднє українське та теперішнє російське законодавство у регіоні, владні структури Криму, його змінна політична культура).
- Соціальний чинник (йдеться про соціальну структуру населення Криму, його етнічні, культурні та релігійні звички).
- Економічний чинник (маються на увазі економічні зв'язки між регіонами України, відносна неможливість Криму, аграрно-індустріальний характер індустрії та торгівлі у ньому, низька економічна активність населення, сильна дотаційність регіону тощо).
- Фізичний чинник (йдеться про чисельність і динаміку населення Криму (депопуляція власного населення через створені умови у регіоні, переселення на територію півострова росіян з інших територій РФ), його різноманітний та непропорційний етнічний склад, некомпактне розселення етносів на території Криму, непропорційний рівень урбанізму за етнічним складом населення та інші).

Якщо говорити про фактори, які впливають на вирішення проблеми, то можна виділити три основні, що напряду стосуються корінного народу (кримських татар). По-перше, підтримка кримських татар є безальтернативним виходом щодо реінтеграції Криму з його чіткими міжнаціональними проблемами. Переважна більшість населення Криму (російські та українські слов'яни) займають не вигідну нашій державі проросійську позицію, у той час, коли кримські татари, навпаки, мають проукраїнську позицію, що демонструвалась і у 1990-их роках (коли поставала серйозна проблема кримського сепаратизму).²³ Так, тяжіння кримських татар до України (а не до РФ) проявляється у найбільш організованій опозиційності корінного народу до російської влади, що зробило кримських татар

---

²³ Без кримських татар Крим не підтримав би Незалежність України в 91-му – голова Меджлісу [Електронний ресурс] // hromadske.ua. – 2016. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/bez-krymskykh-tatar-krym-ne-pidtrymav-by-nezalezhnist-ukrainy-v-91-mu-holova-medzhlisu> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

найчастішими об'єктами репресій (про що зазначала авторитетна міжнародна правозахисна організація Amnesty International)²⁴. По-друге, кримські татари є дуже добре сформованою етнічною групою. Їхній високий потенціал політики незгоди дає спроможність Україні швидше повернути окупований Крим. Це спричинено тим, що їх спільнота ґрунтується, перш за все, на засадах етнічних, тобто таких, які викликають найбільшу спорідненість і, в свою чергу, потугу до протидії з російськими окупантами. Вони і зараз доводять це на практиці, влаштовуючи величезні протести на півострові проти російської влади (зокрема згадаймо, що ініціаторами торговельної блокади Криму з боку України були саме кримські татари). По-третє, кримські татари мають негативний досвід щодо взаємодії із державами-агресорами (якою для них тепер є Російська Федерація, що з-поміж жертв найчастіше обирає кримських татар). У вирішенні проблеми Україна може показати свою прихильність до репресованих народів, яка проявиться у національній та культурній автономії: це сприятиме спорідненню інтересів і взаєморозумінню українців та кримських татар у протидії з РФ. Усі ці фактори суттєво впливають на розробку можливих варіантів політики по вирішенню проблеми.

1.8. Корисний зарубіжний досвід

Для України найбільш корисним буде досвід Канади та США. Маємо розуміти, що саме ці країни мають найбільш чисельні (Канада (2016 р.) – [1 673 785 людей](#)²⁵; США (2010 р.) – близько [6 000 000 людей](#)²⁶) та різноманітні спільноти (Канада – [First Nations people \(Indians\), Métis та Inuit](#)²⁷; США – [American Indian та Alaska Native](#)²⁸) корінних народів у світі. А головне – їм вдалося наблизитися до максимального розв'язання проблем із захистом прав та законних інтересів власних корінних народів.

На сьогоднішній день США та Канада мають одні з найвищих показників оцінки забезпечення прав та законних інтересів корінних народів. Таку оцінку почали проводити науково-дослідницькі групи з Школи політичних наук (Queen's University, Canada) у рамках [проекту](#) «Multiculturalism Policy Index»²⁹ з 1980 року. Так, на момент останнього проведеного [дослідження](#)³⁰ (2011 рік) Канада має індекс політики мультикультуралізму щодо корінних народів (максимальна оцінка – 9 балів) на рівні 8,5 балів, а США – на рівні 8 балів. Серед інших розвинених демократичних держав, щодо яких проводили дослідження, ці дві країни мають найвищі бали. Для порівняння, у 1980 році індекс політики мультикультуралізму щодо корінних народів у Канаді становив 5,5 балів, у США – 7,5 балів; у 2000 році ці показники склали відповідно 7 балів у Канаді та 7,5 балів у США.

---

²⁴ Бурдига І. Amnesty International: у Криму винищують інакомислення [Електронний ресурс] / І. Бурдига // Deutsche Welle. – 2016. – Режим доступу: <https://goo.gl/oxDzKt>.

²⁵ Canada: Statistics on Indigenous peoples. Statcan.gc.ca. (2016). Retrieved 19 December 2020, from https://www.statcan.gc.ca/eng/subjects-start/indigenous_peoples.

²⁶ The Indigenous World 2020. Iwgia.org. (2020). Retrieved 19 December 2020, from http://iwgia.org/images/yearbook/2020/IWGIA_The_Indigenous_World_2020.pdf.

²⁷ Canada: Statistics on Indigenous peoples. Statcan.gc.ca. (2016). Retrieved 19 December 2020, from https://www.statcan.gc.ca/eng/subjects-start/indigenous_peoples.

²⁸ The Indigenous World 2020. Iwgia.org. (2020). Retrieved 19 December 2020, from http://iwgia.org/images/yearbook/2020/IWGIA_The_Indigenous_World_2020.pdf.

²⁹ Multiculturalism Policy Index. Queensu.ca. (2018). Retrieved 19 December 2020, from <https://www.queensu.ca/mcp/>.

³⁰ Coburn, V. (2011). Multiculturalism Policy Index: Indigenous Peoples. Queensu.ca. Retrieved 19 December 2020, from <https://www.queensu.ca/mcp/sites/webpublish.queensu.ca.mcpwww/files/files/indigenouspeoples/evidence/IndigenousPeoples.pdf>.

Насправді результати дослідження 2011 року залишаються актуальними станом на 2020 рік: погіршення або покращення ситуації у цих країнах не відбулося – вони досі тримають індекс політики мультикультуралізму щодо корінних народів на одному з найвищих рівнів у світі. Якщо поглянути на 1980 рік, то можна відслідкувати вже суттєво високу оцінку політики цих держав щодо забезпечення прав та законних інтересів корінних народів. Це пов'язано з тим, що якісна зміна цієї політики розпочалася незабаром після закінчення II Світової війни, коли була трансформована система захисту прав індивідів, а згодом і спільнот/колективних акторів (про що зазначалося вище). Важливо зосередитися на тому, що до такого високого рівня забезпечення прав та законних інтересів корінних народів США та Канада рухалися різними шляхами. Хоча наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть ці шляхи вже були спільними для зазначених країн завдяки універсалізованому підходу до вироблення та впровадження політики щодо забезпечення основоположних прав корінних народів.

Так, на межі ХІХ та ХХ століть США обрали для себе інакший від сьогоденного спосіб інтегрування меншин (корінних народів, національних меншин та груп іммігрантів). Ця політика отримала назву «плавильного котла» або «melting pot»³¹. Вона полягала у тому, щоб вибудувати єдину «американську націю» через змішування всіх націй та народів, які проживають або збираються проживати на території США. Це змішування мало як біологічний, так і культурний аспекти (саме останній був домінантним). Як виявилось, ця політика (на федеральному, регіональному та локальному рівнях) була невдалою: вона не забезпечувала захист колективних прав меншин, суперечила ряду демократичних принципів та стала основою для більшої дискримінації меншин. Тому у цієї політики з'явилося дуже багато критиків як серед державних управлінців, так і серед значної частини населення країни. Її необхідно було кардинально змінювати, що і почали робити урядовці у другій половині ХХ століття.

У той самий час Канада суттєво залежала від Великої Британії, оскільки була її першим і головним домініоном (остаточну незалежність Канада здобула після ухвалення Канадського акту 1982 року). Тому розв'язання проблематики із забезпечення реалізації і захисту прав та законних інтересів корінних народів було дуже схожим з політикою Великої Британії. Тобто, забезпечення лише на індивідуальному рівні прав та свобод людини (що також не спрацювало згодом в обох країнах через ігнорування колективних прав спільнот). Фактично справжня політика Канади щодо забезпечення реалізації і захисту прав та законних інтересів своїх корінних народів розпочалася у середині 1970-их років. Від того часу вона якраз і стає схожою до політики США (нової – яка була розроблена на зміну політики «плавильного котла»). Дуже цікаво, що якісна зміна підходів до політики щодо корінних народів стається майже одночасно – коли проблема максимально загострюється (початок-середина 1970-их років).

Починаючи з 1970-их років, США та Канада формують та впроваджують нові публічні політики – політики «культурного плюралізму» щодо своїх меншин (зокрема корінних народів). Ці політики також називають політиками «мультикультуралізму» (США/Канада), «культурної мозаїки» (Канада), «салатниці» (США/Канада) тощо. Головне це

---

³¹ Booth, W. (1998). The Myth of the Melting Pot. WashingtonPost.com. Retrieved 19 December 2020, from <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/national/longterm/meltingpot/melt0222.htm>.

те, що вони почали забезпечувати принцип демократичного різноманіття. Мається на увазі концепція інтеграції громадян, за якою представники різних культур можуть утворювати єдине, але не гомогенне суспільство, в якому кожна народність або культура зберігає свої характерні риси, атрибути й особливості³².

До зміни цього підходу призвело визнання того, що корінні народи є постійною ознакою стабільності політичного та конституційного ладу, що вони мають право утримувати себе та управляти собою як окремі спільноти на своїх традиційних територіях, а також що їм потрібен широкий спектр прав корінних народів для забезпечення їхнього виживання та розвитку. Усвідомлення важливості розв'язання цієї проблеми урядовцями та управлінцями на всіх рівнях дозволило запуснути механізми реалізації політики з забезпечення прав та законних інтересів корінних народів у цих країнах. У Канади та США були дещо різні підходи до механізмів реалізації цієї політики (виходячи з особливостей розселення корінних народів, щільності їхнього проживання, законодавства країни, її інституційної спроможності і т.д.), але науковцям з Queen's University вдалося універсалізувати головні спільні принципи, якими користувалися країни при розробці та впровадженні своїх публічних політик щодо корінних народів.

Загалом ці держави на високому рівні забезпечили реалізацію та захист прав і свобод власних корінних народів. Попри попередні невдачі та окремі невідповідності викликам сьогодення, їм все ж вдалося зробити це через унормування свого законодавства та інституційне впровадження основоположних засад політики «мультикультуралізму». Остання, перш за все, ґрунтується на демократичних засадах і забезпечує права меншин таким чином, що права інших груп (наприклад національної більшості) не порушуються і не звужуються. В. Кімліка виокремив принципи, що проводились у зазначених і багатьох інших країнах, та універсалізував їх з можливістю для подальшої імплементації іншими державами, що також мають корінні народи і залучені до процесу демократизації³³. [Таких принципів всього 9:](#)

1. Визнання прав на землю/самовираження
2. Визнання прав на самоврядування
3. Дотримання історичних договорів та/або підписання нових договорів
4. Визнання культурних прав (мова, мисливство, рибальство, релігія)
5. Визнання звичаєвого права
6. Гарантії представництва/консультації в центральному уряді
7. Конституційне чи законодавче закріплення чіткого статусу корінних народів
8. Підтримка/ратифікація міжнародних документів про права корінних народів
9. Інші позитивні дії (квоти, преференції)

---

³² Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти [Електронний ресурс] / Світлана Дрожжина // Науковий журнал «Політичний менеджмент». – 2008. – Режим доступу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/drozhhyna_multykulturalizm.pdf (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

³³ Kymlicka, W. (2013). Multicultural odysseys. Oxford University Press.

Частина із цих принципів насправді вже втілена Україною, але лише на декларативному рівні (без реального впровадження). Перейняття досвіду цих зарубіжних країн та повна реалізація зазначених вище принципів щодо забезпечення прав і свобод корінних народів (насправді це можна робити у різний спосіб) дозволить нашій державі швидше та якісніше розв'язати проблематику, пов'язану з корінними народами України (кримськими татарами, кримчаками та караїмами), а також опосередковано посилить процес демократизації у нашій державі.

2. Підстави для державного втручання

Загалом, реальної спроби вирішення проблеми не було. Як я вже зазначав, проблема начебто вирішувалась владою на декларативному рівні, але інституційного вирішення так і не відбувалось. Тепер проблема є ще гострішою, оскільки Крим був анексований та окупований Російською Федерацією, і українська влада на даний момент ніяк не може здійснювати позитивні зміни у забезпеченні прав кримських татар на національну та культурну автономію у будь-якій формі. Тобто, по суті реального державного втручання у вирішення проблеми раніше майже не було. Проте, проблема чітко викристалізується під час повернення та реінтеграції півострова в Україну, і остання має бути готовою до її вирішення. Так, можна виділити 4 основних аспекти, в яких полягала неспроможність попередньої влади:

- недосконалість політичних процесів при ухваленні політичних рішень (повільний розвиток демократизму);
- обмеженість можливостей суспільства щодо контролю над владними структурами та відстоювання своїх прав і законних інтересів (зокрема, з боку кримських татар);
- нездатність державних структур передбачити віддалені наслідки ухвалених рішень (у нашому випадку витрати переважають на вигодами, тому незмінне рішення з боку влади нічого не робити призвело до такого негативного наслідку);
- недостатня поінформованість влади (мається на увазі послаблена комунікація і співпраця між урядом та регіональною/місцевою владою в Криму, що впливає у неузгодженість політики).

Виходячи з цих аспектів неспроможності попередніх влад у вирішенні проблеми, можна сформулювати такі підстави для державного втручання:

- необхідність забезпечення прав, свобод та законних інтересів корінного народу Криму – кримських татар (в аспектах самовизначення та самоорганізації);
- відновлення історичної справедливості по відношенню до кримських татар;
- встановлення низького рівня державного контролю над національними та культурними процесами на півострові і високого рівня самоорганізації на місцевому рівні;
- потенційна загроза сепаратизму в Криму від національної більшості (здебільшого слов'янського походження);
- забезпечення ефективності адміністративно-територіального устрою в регіоні, децентралізації у рамках унітаризму та покращення стану місцевої самоорганізації населення через обрані з певної альтернативи механізми;
- прояв Україною справжніх засад та цінностей демократизму на міжнародній арені через забезпечення територіальної автономізації кримських татар в умовах реінтеграції Криму;
- налагодження та покращення стосунків між національною більшістю України (українцями) та корінними народами (кримські татари).

3. Консультації

Стейкхолдерів, що мають вплив на розроблення політики та вирішення проблеми, можна поділити на такі групи:

- цільова група: Громадська організація «Земляцтво кримських татар», Громадська організація «Койдешлер», Громадська організація «Себат» («могильовські татари»), Кримськотатарський блок національних сил «Міллі Рух» (включає в себе «Адалет» («Справедливість»), «Маарифчи» («Освітнянин») та ОКНД (Організацію кримськотатарського національного руху));

- група непрямого впливу: Меджліс кримськотатарського народу (а також регіональні меджліси кримськотатарського народу), Курултай кримськотатарського народу (Кримськотатарський національний з'їзд);

- група потенційного впливу: Громадська організація «Кардашлик» («Братерство»);

- група з вагомим авторитетом: Всесвітня організація «Світовий конгрес кримських татар», Військово-патріотичне об'єднання кримськотатарських учасників бойових дій «Qırım Ğazi»;

- експерти: Громадська організація «КримSOS», Кримськотатарська правозахисна організація «Аркадаш»;

- групи, що виявляють інтерес: Перший кримськотатарський телеканал «ATR», Асоціація кримськотатарських ділових людей Туреччини, Румунії та України (TURKSİD), Чебуречна «Софра».

Стейкхолдер	Заінтересованість	Значимість	Впливовість	Можлива роль
Цільова група				
1. Громадська організація «Земляцтво кримських татар»	4	3	3	Прямий захист прав і законних інтересів кримських татар в АРК (через різні державні/недержавні механізми), забезпечення виконання Конституції України та нормативно-правових актів, справедлива політика щодо всіх етнічних меншин України, представлення інтересів самих кримських татар, стабільність анексованого регіону тощо.
2. Громадська організація «Койдешлер»	4	2	3	Ключовим інтересом є постійно діючий статус кво або навіть посилення тиску на проукраїнську більшість кримських татар; інших зазначених проукраїнських кримськотатарських громадських організацій. І як найкраща ситуація для них – це псевдоавтономізація під егідою Російської Федерації (яка їх фактично фінансує).
3. Громадська організація «Себат» («могильовські татари»)	4	3	3	
4. Кримськотатарський блок національних сил «Міллі Рух» (включає в себе «Адалет» («Справедливість»), «Маарифчи» («Освітнянин») та ОКНД (Організацію кримськотатарського	4	3	3	

Стейкхолдер	Заінтересованість	Значимість	Впливовість	Можлива роль
національного руху))				
Група непрямого впливу				
1. Меджліс кримськотатарського народу (а також регіональні меджліси кримськотатарського народу)	4	4	4	Прямий захист прав і законних інтересів кримських татар в АРК (через різні державні/недержавні механізми), забезпечення виконання Конституції України та нормативно-правових актів, справедлива політика щодо всіх етнічних меншин України, представлення інтересів самих кримських татар, стабільність анексованого регіону тощо.
2. Курултай кримськотатарського народу (Кримськотатарський національний з'їзд)	4	4	4	Прямий захист прав і законних інтересів кримських татар в АРК (через різні державні/недержавні механізми), забезпечення виконання Конституції України та нормативно-правових актів, справедлива політика щодо всіх етнічних меншин України, представлення інтересів самих кримських татар, стабільність анексованого регіону тощо.
Група потенційного впливу				
1. Громадська організація «Кардашлик» («Братерство»)	4	3	3	Підтримка статусу кво проблеми протягом короткого періоду. Високий потенціал перейти в категорію позитивного середньострокового впливу через суттєву зміну своїх інтересів.
Група з вагогим авторитетом				
1. Всесвітня організація «Світовий конгрес кримських татар»	4	4	4	Прямий захист прав і законних інтересів кримських татар в АРК (через різні державні/недержавні механізми), забезпечення виконання Конституції України та нормативно-правових актів, справедлива політика щодо всіх етнічних меншин України, представлення інтересів самих кримських татар, стабільність анексованого регіону тощо.
2. Військово-патріотичне об'єднання кримськотатарських учасників бойових дій «Qırım Gazi»	4	3	3	Прямий захист прав і законних інтересів кримських татар в АРК (через різні державні/недержавні механізми), забезпечення виконання Конституції України та нормативно-правових актів, справедлива політика щодо всіх етнічних меншин України, представлення інтересів самих кримських татар, стабільність анексованого регіону тощо.
Експерти				
1. Громадська організація «КримSOS»	4	3	3	Представлення аналітичної інформації щодо порушень прав і законних інтересів кримських татар у Криму та правозахисна діяльність у цьому аспекті
2. Кримськотатарська правозахисна організація «Аркадаш»	4	3	3	Представлення аналітичної інформації щодо порушень прав і законних інтересів кримських татар у Криму та правозахисна діяльність у цьому аспекті.
Групи, що виявляють інтерес				
1. Перший кримськотатарський телеканал «ATR»	4	3	3	Представлення аналітичної інформації щодо порушень прав і законних інтересів кримських татар у Криму та правозахисна діяльність у цьому аспекті.

Стейкголддер	Заінтересованість	Значимість	Впливовість	Можлива роль
2. Асоціація кримськотатарських ділових людей Туреччини, Румунії та України (TURKSİD)	3	3	3	Прямий захист прав і законних інтересів кримських татар в АРК (через різні державні/недержавні механізми), забезпечення виконання Конституції України та нормативно-правових актів, справедлива політика щодо всіх етнічних меншин України, представлення інтересів самих кримських татар, стабільність анексованого регіону тощо.
3. Чебуречна «Софра»	3	1	1	Організація та місце зустрічей лідерів кримськотатарського народу.

Заінтересованість, впливовість, значимість стейкгоल्дерів оцінена за шкалою від 0 до 4, де 0 – відповідь «невідомо». Ступінь заінтересованості: дуже заінтересований; скоріше заінтересований, ніж ні; незаінтересований; опонент. Ступінь значимості: дуже значущий; найімовірніше значущий; скоріше незначущий; незначущий. Рівень впливовості: дуже впливовий; скоріше впливовий, ніж ні; найімовірніше невпливовий; зовсім невпливовий.

3.1. Організовані заінтересовані групи – аналіз стейкгоल्дерів

Короткостроковий позитивний вплив на стейкгоल्дерів:

- Громадська організація «КримSOS»
- Кримськотатарська правозахисна організація «Аркадаш»
- Перший кримськотатарський телеканал «ATR»

Ключовим інтересом зазначених стейкгоल्дерів є представлення аналітичної інформації щодо порушень прав і законних інтересів кримських татар у Криму та правозахисна діяльність у цьому аспекті. Зміна державної політики та вирішення проблеми допомагає цим стейкгольдерам реалізувати свій інтерес, але в короткотерміновій перспективі, оскільки наявність проблеми забезпечувала переважну частину діяльності цих організацій, а її поступове вирішення звужуватиме рамки цієї діяльності.

Середньостроковий позитивний вплив на стейкгоल्дерів:

- Меджліс кримськотатарського народу (а також регіональні меджліси кримськотатарського народу)
- Курултай кримськотатарського народу (Кримськотатарський національний з'їзд)
- Всесвітня організація «Світовий конгрес кримських татар»
- Громадська організація «Земляцтво кримських татар»
- Військово-патріотичне об'єднання кримськотатарських учасників бойових дій «Qırım Ğazi»
- Асоціація кримськотатарських ділових людей Туреччини, Румунії та України (TURKSİD)

Ключовими інтересами цих стейкгоल्дерів (як інституцій, а не окремих осіб – крім лідерів громадської думки) є прямий захист прав і законних інтересів кримських татар в АРК

(через різні державні/недержавні механізми), забезпечення виконання Конституції України та нормативно-правових актів, справедлива політика щодо всіх етнічних меншин України, представлення інтересів самих кримських татар, стабільність анексованого регіону тощо. Зміна державної політики та вирішення проблеми допомагає цим стейкхолдерам реалізовувати свої інтереси у середньостроковій перспективі, оскільки ці інтереси є більшою мірою постійними, тяглими та послідовними. І забезпечуються вони на постійній основі.

Короткостроковий негативний вплив на стейкхолдерів:

- Громадська організація «Кардашлик» («Братерство»)

Ключовим інтересом цього стейкхолдера буде статус кво проблеми, тобто нічого не змінювати. Тому нова державна політика певний час «заважатиме» цій організації реалізовувати свій «інтерес». Щоправда, після проведення реформ на півострові та зміни влади цей стейкхолдер має високий потенціал перейти в категорію позитивного середньострокового впливу через суттєву зміну своїх інтересів.

Середньостроковий негативний вплив на стейкхолдерів:

- Громадська організація «Койдешлер»
- Громадська організація «Себат» («могильовські татари»)
- Кримськотатарський блок національних сил «Міллі Рух» (включає в себе «Адалет» («Справедливість»), «Маарифчи» («Освітнянин») та ОКНД (Організацію кримськотатарського національного руху))

Ці стейкхолдери мають дуже стійкі переконання та інтереси, які будуть суперечити новій впровадженій державній політиці щодо кримських татар. Їхнім ключовим інтересом є постійно діючий статус кво або навіть посилення тиску на проукраїнську більшість кримських татар, інших зазначених проукраїнських кримськотатарських громадських організацій. І як на найкраща ситуація для них – це псевдоавтономізація під егідою Російської Федерації (яка їх фактично фінансує). Тому вплив на їхні інтереси є негативним та середньостроковим, оскільки нова політика є контрадикторною до інтересів і переконань цих стейкхолдерів, а їхня зміна та інтеграція в українське громадянське суспільство потребуватиме значних часових ресурсів.

Організації громадянського суспільства у статутах, проектах і гаслах яких задекларовано вирішення сформульованої проблеми:

- ✓ Меджліс кримськотатарського народу (а також регіональні меджліси кримськотатарського народу)
- ✓ Курултай кримськотатарського народу (Кримськотатарський національний з'їзд)
- ✓ Всесвітня організація «Світовий конгрес кримських татар»
- ✓ Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим (ДУМАРК)
- ✓ Кримськотатарська правозахисна організація «Аркадаш»
- ✓ Громадська організація «КримSOS»
- ✓ Громадська організація «Земляцтво кримських татар»
- ✓ Громадська організація «Кардашлик» («Братерство»)
- ✓ Громадська організація «Койдешлер»
- ✓ Громадська організація «Себат» («могильовські татари»)

✓ Кримськотатарський блок національних сил «Мілли Рух» (включає в себе «Адалет» («Справедливість»), «Маарифчи» («Освітнянин») та ОКНД (Організацію кримськотатарського національного руху))

Всі зазначені вище ОГС декларують вирішення проблеми. Вони мають максимальний інтерес у вирішенні цієї проблеми, оскільки на це прямо чи опосередковано направлена їхня діяльність, а вигоди для цих груп є набагато більшими, ніж витрати на вирішення проблеми. Щоправда, хоч більшість цих груп є помірними у своїй діяльності та поглядах, все ж частина має сильний радикалізований характер (наприклад «Себат», «Мілли Рух» або «Койдешлер»). Останні вимагають не лише забезпечення прав, свобод і законних інтересів кримськотатарського корінного народу через національну та культурну автономію для кримських татар, а й територіальну.

Самі формулювання, що стосуються проблеми, мають доволі схожий зміст. Загалом, у статутах та гаслах йдеться про «об'єднання кримських татар», «захист прав і законних інтересів кримських татар», «створення належних умов для підтримання національної культури та традицій кримських татар», «розвиток правового та громадянського суспільства в Україні, покращення міжнаціонального діалогу», «забезпечення релігійної, культурної та національної автономії кримських татар», «висвітлення незаконності окупації Криму та репресивної політики РФ стосовно кримських татар» тощо.

Організації громадянського суспільства для проведення громадської експертизи:

- ✓ Меджліс кримськотатарського народу (а також регіональні меджліси кримськотатарського народу)
- ✓ Курултай кримськотатарського народу (Кримськотатарський національний з'їзд)
- ✓ Всесвітня організація «Світовий конгрес кримських татар»
- ✓ Кримськотатарська правозахисна організація «Аркадаш»
- ✓ Громадська організація «КримSOS»
- ✓ Громадська організація «Земляцтво кримських татар»

Вибір саме цих ОГС, яким необхідно надати право і можливість здійснити громадську експертизу, зумовлений 3 факторами. По-перше, вони «знаходяться найближче до проблеми» та є найбільшими зацікавленими сторонами її реального вирішення. По-друге, вони мають чіткі проукраїнські позиції і, що найголовніше, не є противниками пропонованої державної політики щодо вирішення проблеми. По-третє, вони є незалежними та незаангажованими ОГС.

Організації громадянського суспільства, які будуть брати активну участь у її вирішенні/не вирішенні через:

1. Вплив:
  - Меджліс кримськотатарського народу, а також регіональні меджліси кримськотатарського народу
  - Курултай кримськотатарського народу (Кримськотатарський національний з'їзд)

Перелічені вище ОГС є найвпливовішими серед кримських татар у регіоні. Вони братимуть активну участь у вирішенні проблеми, оскільки це є одним з найголовніших напрямків їхньої діяльності. До того, Меджліс та Курултай де-факто відтворюють самоорганізовані кримськими татарами органи законодавчої та виконавчої влади відповідно.

Це означає, що вони мають сильну впливовість і через власні визнані корінним народом соціальні й політичні інституції.

2. Тиск:
  - Громадська організація «Койдешлер»
  - Громадська організація «Себат»
  - Кримськотатарський блок національних сил «Міллі Рух»

Як уже зазначалося вище, ці ОГС мають сильний радикалізований характер, а також проросійські позиції (вони мають окреме фінансування від влади РФ у Криму). Насправді вони зацікавлені у невирішенні проблеми через запропоновану у аналітичній записці державну політику України. Тому при впровадженні цієї політики в Криму варто очікувати від організацій «Койдешлер», «Себат» та «Міллі Рух» саботування та негативного тиску на неї.

3. Контроль:
  - Кримськотатарська правозахисна організація «Аркадаш»
  - Громадська організація «Земляцтво кримських татар»

Ці ОГС будуть брати активну участь у вирішенні проблеми через контроль. Вони мають для цього професійне спрямування своїх організацій (правозахисне), чіткі напрямки їхньої діяльності, висококваліфіковані людські ресурси, достатні фінанси та вмотивованість.

4. Оцінку:
  - Всесвітня організація «Світовий конгрес кримських татар»
  - Громадська організація «КримSOS»

Ці ОГС будуть брати активну участь у вирішенні проблеми через оцінку. Вони мають для цього професійне спрямування своїх організацій (аналітичне), чіткі напрямки їхньої діяльності, висококваліфіковані людські ресурси, достатні фінанси та вмотивованість.

Стейкхолдери, з якими слід провести:

1. Безпосередню форму консультацій:
  - ✓ Меджліс кримськотатарського народу (а також регіональні меджліси кримськотатарського народу)
  - ✓ Курултай кримськотатарського народу (Кримськотатарський національний з'їзд)
  - ✓ Всесвітня організація «Світовий конгрес кримських татар»
  - ✓ Громадська організація «КримSOS»
  - ✓ Кримськотатарська правозахисна організація «Аркадаш»
  - ✓ Військово-патріотичне об'єднання кримськотатарських учасників бойових дій «Qırım Ğazi»
2. Опосередковану форму консультацій:
  - ✓ Громадська організація «Земляцтво кримських татар»
  - ✓ Громадська організація «Кардашлик» («Братерство»)
  - ✓ Громадська організація «Койдешлер»
  - ✓ Громадська організація «Себат» («могильовські татари»)
  - ✓ Кримськотатарський блок національних сил «Міллі Рух» (включає в себе «Адалет» («Справедливість»), «Маарифчи» («Освітнянин») та ОКНД (Організацію кримськотатарського національного руху))

- ✓ Перший кримськотатарський телеканал «ATR»
- ✓ Асоціація кримськотатарських ділових людей Туреччини, Румунії та України (TURKSİD)
- ✓ Чебуречна «Софра»

3. Електронні консультації:

- Всесвітня організація «Світовий конгрес кримських татар»

4. Громадські обговорення:

- Меджліс кримськотатарського народу (а також регіональні меджліси кримськотатарського народу)
- Курултай кримськотатарського народу (Кримськотатарський національний з'їзд)
- Громадська організація «КримSOS»
- Кримськотатарська правозахисна організація «Аркадаш»
- Військово-патріотичне об'єднання кримськотатарських учасників бойових дій «Qırım Ğazi»

3.2. Заінтересовані органи влади

- ✓ Кабінет Міністрів України (зокрема Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство розвитку громад та територій, Міністерство закордонних справ, Міністерство інформаційної політики)
- ✓ Суди України (перш за все, на території АРК)
- ✓ Президент України
- ✓ Верховна Рада Автономної Республіки Крим (відновлена після деокупації та реінтеграції Криму в Україну)
- ✓ Рада міністрів Автономної Республіки Крим (відновлена після деокупації та реінтеграції Криму в Україну)
- ✓ органи місцевого самоврядування Криму (відновлені після деокупації та реінтеграції Криму в Україну)

3.3. Ставлення громадськості

Відсутність чесного і справедливого правового захисту у кримських татар та забезпечення останніх їх основоположними правами та свободами щодо національної та культурної автономії суттєво вплинула на ставлення до них з боку українців. Насправді можна впевнено сказати, що існує певне співпереживання кримським татарам зі сторони більшості населення України. Про це свідчать результати проведених на цю тематику соціологічних досліджень. ГО «КримSOS» провела у 2015 році дослідження по ставленню населення щодо переселенців на місцевому рівні. Одним із результатів цього опитування було те, що до кримських татар ставляться більш позитивно, ніж до переселенців зі Східної України, оскільки останні, на думку респондентів, є сепаратистами та причиною розпочатої війни³⁴. Грунтовного дослідження по ставленню українців до територіальної автономії кримських татар поки не існує. Гіпотеза, яку можна висловити з цього приводу, полягає у можливому негативному ставленні до такої форми автономізації. Це спричинено тим, що реалізація такої політики щодо корінного народу Криму створить прецедент територіальної автономізації і для інших груп меншин (національних меншин та груп іммігрантів). Навряд

³⁴ Герещук Г. Як у містах ставляться до переселенців з Криму і Донбасу – дослідження [Електронний ресурс] / Г. Герещук // Радіо Свобода. – 2015. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/26912187.html> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

така ідея буде позитивно сприйнята національною більшістю (українцями), хоча у контексті цієї роботи мною розглядатимуться всі найбільш переконливі варіанти політики.

4. Опис обмежень

Основними обмеженнями (необхідними ресурсами для реалізації політики) є:

1. Часові обмеження. Вони полягають у тому, що вирішення проблеми можливе лише за умови повернення та реінтеграції Криму в Україну. Коли саме це відбудеться, поки невідомо. Також необхідний буде час на повну розробку політики та її впровадження після реінтеграції півострова з адаптацією до нових умов, до яких призводить та ще призведе тривала анексія та окупація регіону.

2. Бюджетні обмеження. В умовах нинішнього нестабільного економічного становища України необхідно буде виділяти окремі кошти на впровадження політики та забезпечення її гарантованого виконання. Тобто, аби вирішити проблематику, потрібні будуть додаткові фінансові ресурси, яких може не бути на момент реінтеграції Криму. Щоб цього уникнути, варто створити спеціальний державний фонд, в який з централізованого бюджету щороку виділятимуться кошти на проведення майбутньої політики стосовно кримських татар. У будь-якому випадку будуть необхідні фінансові ресурси на реінтеграцію Криму, тому окрему частину з них варто виокремити на реалізацію найперспективнішої альтернативи політики, що буде обрана в ході цього дослідження.

3. Інституційні обмеження. Для самого впровадження політики необхідною буде готовність її нормативно-правової бази, що може затягнутись на тривалий час. В умовах відсутності чітких норм по проведенню політики щодо кримських татар владні публічні інституції не матимуть змоги і права її реалізовувати. Також можливе блокування впровадження політики з боку окремих посадових осіб або їх груп всередині інституцій; та війна на Донбасі, що відвертає увагу від вирішення інших важливих проблем в Україні.

4. Універсальні ситуації неспроможності органів влади. Сюди варто віднести можливе фасадне вирішення проблеми (лише декларування, а не впровадження реальних заходів); розкрадання державних коштів при проведенні політики (корупція); недосконалість політичних процесів при ухваленні політичних рішень; обмеженість можливостей суспільства щодо контролю над владними структурами та відстоювання своїх прав і законних інтересів; нездатність державних структур передбачити віддалені наслідки ухвалених рішень; недостатню поінформованість влади.

5. Моделювання проблеми

5.1. Мета вирішення проблеми

Метою вирішення проблеми є забезпечення прав та законних інтересів кримських татар щодо національної та культурної автономії (в умовах реінтеграції Криму) задля формування сприятливих та стабільних суспільно-політичних умов функціонування регіону, повноти реалізації та захисту прав і свобод кримськотатарського корінного народу щодо його історичних земель, створення ефективного та успішного адміністративного устрою в регіоні.

5.2. Очікувані результати

Продукти політики як результат вирішення сформульованої проблеми:

- Закон України «Про корінні народи України»
- Закон України «Про особливості національної та культурної автономії кримськотатарського корінного народу України на території Автономної Республіки Крим»

- Ухвалена програма дій Кабінету Міністрів України щодо забезпечення прав, свобод та законних інтересів кримських татар як корінного народу України
- Розпорядження та інструкції для ЦОВВ, ОБВ, Ради міністрів АРК, ОМС щодо забезпечення прав, свобод та законних інтересів кримських татар як корінного народу України і їхньої національної та культурної автономії на території АРК
- Державний портал «ПравоКорНар», на якому представники корінного народу зможуть фіксувати порушення їхніх прав, звертатися до вищих органів влади в разі необхідності оскаржити рішення органів нижчих рівнів, отримати кваліфіковану безоплатну правову допомогу тощо. Також через цей портал відслідковуватиметься державна політика щодо кримських татар по зазначених у цій аналітичній записці показниках результативності.

Короткострокові результати політики:

- Зменшення звернень/скарг до правоохоронних органів та судів стосовно порушення прав кримських татар
- Заспокоєння та задоволення вимог громадських активістів і правозахисників кримських татар щодо вирішення проблеми корінного народу
- Відновлення якісного правового поля на території півострова (після деокупації та реінтеграції АРК)
- Довіра до української влади та співпраця з нею.

Середньострокові результати політики:

- Узгодження й унормування державної, регіональної та місцевої політики стосовно корінних народів
- Підвищення рівня задоволеності державною політикою з боку кримськотатарського народу
- Нормалізація міжетнічних відносин у регіоні.

Віддалені результати політики:

- Повноцінна реалізація та захист прав та свобод кримських татар щодо національної та культурної автономії (в умовах реінтеграції Криму)
- Підвищення рівня демократії та впровадження принципів верховенства права в Україні щодо корінних народів
- Схвалення та підтримка з боку розвинутих демократичних держав впроваджуваної політики щодо корінних народів в Україні.

Бажані наслідки політики:

- Забезпечення прав та свобод кримських татар щодо їхньої національної та культурної автономії
- Якісний розвиток інститутів демократії та верховенства права
- Політична та етнічна стабільність в АР Крим.

Небажані наслідки політики:

- Переростання національної та культурної автономії кримських татар у територіальну з повторним сепаратизмом Криму
- Посилення протистояння між етносами у Криму (за вплив у регіоні).

5.3. Перелік показників результативності

➤ Кількість звернень/скарг до правоохоронних органів та судів стосовно порушення прав кримських татар. Це кількісний критерій, що визначається статистично з офіційних реєстрацій органами влади.

➤ Позичії та ставлення громадських активістів і правозахисників кримських татар щодо вирішення проблеми корінного народу. Це якісний критерій, що визначається шляхом проведення незалежних соціологічних досліджень (опитувань або анкетувань) серед зазначених груп інтересів.

➤ Рівень якості правового поля на території півострова (після деокупації та реінтеграції АРК). Це кількісний критерій, що формується з якісних даних, з боку профільних урядових або неурядових організацій, які здійснюють постійну оцінку правового поля у країнах загалом і регіонах зокрема (Freedom House, підрозділи ООН, West Law тощо).

➤ Рівень довіри до української влади та співпраці з нею. Це якісний критерій, що визначається шляхом проведення незалежних соціологічних досліджень (опитувань або анкетувань) серед громадян-жителів півострова.

➤ Рівень узгодженості та унормування державної, регіональної та місцевої політики стосовно корінних народів. Це якісний критерій, що визначається шляхом проведення незалежних соціологічних досліджень (опитувань або анкетувань) серед кримських татар, які проживають на території Криму.

➤ Рівень задоволеності політикою загалом з боку кримськотатарського народу. Це якісний критерій, що визначається шляхом проведення незалежних соціологічних досліджень (опитувань або анкетувань) серед кримських татар, які проживають на території Криму.

➤ Стан міжетнічних відносин у регіоні. Це якісний критерій, що визначається шляхом проведення незалежних соціологічних досліджень (опитувань або анкетувань) серед різних етносів регіону.

➤ Рівень реалізації і захисту прав та свобод кримських татар щодо національної та культурної автономії (в умовах реінтеграції Криму). Це якісний критерій, що визначається шляхом проведення незалежних соціологічних досліджень (опитувань або анкетувань) серед кримських татар, які проживають на території Криму.

➤ Індекс рівня забезпечення прав та свобод від авторитетних недержавних організацій у регіоні загалом (наприклад, Freedom House, The Economist Intelligence Unit тощо) та щодо корінних народів зокрема (наприклад, Minority Rights Group International, School Of Policy Studies (Queen's University) тощо). Це кількісний критерій, що формується з якісних даних, які оброблюють та аналізують зазначені неурядові організації.

➤ Ставлення та позиції розвинутих демократичних держав щодо впроваджуваної політики в Україні. Це якісний критерій, що складається з позитивних/негативних відгуків або висловлювань щодо схвалення/несхвалення політики в Україні з боку цих держав.

5.4. Перелік цільових індикаторів

Базовим роком для порівняння щодо цільових індикаторів політики є рік повернення Автономної Республіки Крим в Україну та початку впровадження найбільш ефективного варіанта політики. Тому проміжні етапи варто рахувати річними циклами з початку року реінтеграції півострова. Відповідно до зазначених вище показників результативності, цільовими індикаторами політики є:

- ✓ скорочення кількості звернень/скарг до правоохоронних органів та судів стосовно порушення прав кримських татар за 1 рік впровадження політики на 35%, 2 рік – 45%, 3 рік – 55%, 4 рік – 65%, 5 рік – 75% і далі (щорічно на 10%);
- ✓ ставлення громадських активістів і правозахисників кримських татар щодо вирішення проблеми корінного народу у розрізі незалежних соціологічних досліджень має покращуватись щороку на 5-10%;
- ✓ рівень якості правового поля на території півострова суттєво залежить від методології дослідження конкретної організації, тому цільовим індикатором загалом є максимально можливе значення, яке впливає з методології;
- ✓ рівень довіри до української влади та співпраці з нею у розрізі незалежних соціологічних досліджень має підвищуватися на 10-15% кожного року;
- ✓ рівень узгодженості та унормування державної, регіональної та місцевої політики стосовно корінних народів у розрізі незалежних соціологічних досліджень повинен зростати на 7-10% щороку;
- ✓ за 1 рік впровадження політики рівень задоволеності нею з боку кримських татар у розрізі незалежних соціологічних досліджень має зрости порівняно до базового на 15%, 2 рік – 20%, 3 рік – 25%, 4 рік – 30%, 5 рік – 35% і далі (щорічно на 5%);
- ✓ стан міжетнічних відносин у Криму у розрізі незалежних соціологічних досліджень має покращуватися щороку на 7-10%;
- ✓ рівень реалізації і захисту прав та свобод кримських татар щодо національної та культурної автономії повинен зростати у розрізі незалежних соціологічних досліджень на 10-15% щороку;
- ✓ індекс рівня забезпечення прав та свобод від авторитетних недержавних організацій у регіоні взагалі та щодо корінних народів зокрема суттєво залежить від методології дослідження конкретної організації, тому цільовим індикатором загалом є максимально можливе значення, яке впливає з методології;
- ✓ ставлення та позиції розвинутих демократичних держав щодо впроваджуваної політики в Україні через їхні позитивні/негативні відгуки або висловлювання щодо схвалення/несхвалення цієї політики має покращуватися кожного року і відслідковуватися шляхом моніторингу урядових сайтів, ЗМІ, ключових повідомлень, дипломатичних місій тощо; пропорція позитивних відгуків та висловлювань до негативних серед основних розвинутих демократичних держав повинна складати у 1 рік як 3:1, 2 рік – 4:1, 3 рік – 5:1, 4 рік – 6:1, 5 рік – 7:1 і далі до максимально можливого позитивного результату.

6. Формулювання варіантів політики

6.1. Варіант № 1: status quo нинішньої закріпленої суспільно-політичної ситуації та адміністративно-територіального устрою Криму (збереження чинної політики)

6.1.1. Опис інструментів чинної політики

Мається на увазі, що при поверненні анексованого Криму в Україну законодавство стосовно забезпечення прав корінних народів та адміністративно-територіальний устрій АРК і України залишаться незмінними: кримські татари матимуть лише незначну культурну автономію, а національна більшість регіону, що має російське походження та вважає себе росіянами, формуватиме порядок денний різного роду політики в регіоні та матиме вирішальну роль у життєдіяльності Криму. Варіант є найпростішим та найдешевшим, але може працювати скоріше на дезінтеграцію Криму в Україні, ніж на його інтеграцію в майбутньому, оскільки найбільш проросійськи налаштованими в регіоні (бажають залишитись у складі РФ; є противниками повернення в Україну) є громадяни, що вважають себе росіянами і мають найбільшу частку населення в регіоні.

6.1.2. Переваги збереження чинної політики

- не потрібно нічого розробляти та впроваджувати;
- найдешевший з-поміж усіх варіантів (майже не несе витрат).

6.1.3. Недоліки збереження чинної політики

- не вирішує проблематику;
- становить загрозу конфлікту через радикалізацію кримськотатарського народу у боротьбі за свої основоположні права та свободи;
- дезінтеграція поверненого Криму в Україні;
- не сприяє розвитку демократії та принципам верховенства права в Україні;
- засудження з боку міжнародної спільноти, що може призвести до погіршення відносин з нею.

6.1.4. Специфічні ситуації неспроможності влади

- недосконалість політичних процесів при неухваленні політичного рішення;
- обмеженість можливостей суспільства щодо контролю над владними структурами (з боку кримських татар стосовно органів публічної влади на всіх рівнях);
- нездатність державних структур передбачити віддалені наслідки ухвалених рішень (можливий конфлікт України з кримськими татарами);
- недостатня поінформованість влади щодо стану забезпечення прав кримських татар та їх законних вимог.

6.2. Варіант № 2: створення національно-територіальної та культурної автономії кримських татар у межах окремих адміністративно-територіальних одиниць Криму: там, де кримські татари складають значну частку населення

6.2.1. Завдання й заходи з реалізації варіанта

Таке рішення запропонував український дослідник Олексій Курінний, що склав власну схему його впровадження та реалізації. На його думку, «автономія може охопити до 95% території Криму, де живе 70% його населення, приблизно 1,8 мільйона осіб. Кримські татари там становитимуть не менш ніж 20 %... Пропонується поза автономією залишити території Малої Ялти, Малої Феодосії, Малої Алушти, де кримські татари становлять до 3% населення. І, можливо, деякі північні території: міста Армянськ, Джанкой, Красноперекоспськ. Таким чином, до території автономії не потрапить 8–9 тисяч кримських татар із 271 тисяч. Але при цьому поза автономією опиняться понад 500 тисяч проросійськи налаштованого населення»³⁵. Такий тип автономії суттєво зменшить загрозу виникнення міжнаціональних та міжетнічних конфліктів і, з точки зору О. Курінного, не вимагає внесення змін до Конституції України, адже проблему можна вирішити завдяки ухваленню всього трьох законів, що стосуватимуться статусу та прав корінних народів України, зміни кордонів адміністративно-територіальних одиниць та Автономної Республіки Крим. Так, підвищується реалістичність її впровадження, що також є однією з переваг альтернативи. Але за цього варіанту політики до національної та культурної автономії додається ще й територіальна, що суттєво змінює ситуацію в Криму та створює значний конфлікт інтересів з іншими етнічними групами. Також проблемою є те, що частина кримських татар не бажає для себе такого варіанту територіальної автономії: їх вимоги мають всеохоплюючий характер і поширюються на всю територію Криму. Проте, норми міжнародного права у сфері забезпечення прав та свобод корінних народів не зобов'язують державу надавати

³⁵ Кримськотатарська автономія можлива без зміни Конституції – Олексій Курінний [Електронний ресурс] // Крим.Реалії. – 2016. – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/27836837.html> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.

територіальну автономію цим меншинам: йдеться конкретно про самовизначення та самоорганізацію, що може мати різні прийнятні форми.

6.2.2. Потенційні переваги варіанта

- ❖ вирішує проблематику;
- ❖ повністю та справедливо забезпечує права і задовольняє інтереси кримських татар (навіть надміру, адже мається на увазі не лише національна та культурна, а й територіальна автономія);
- ❖ створює підґрунтя для інтеграції кримських татар в українську громадянську націю;
- ❖ дає поштовх до боротьби за єдину державність України та реінтеграцію Криму;
- ❖ матиме схвалення з боку демократичних країн, які на високому рівні провадять політику мультикультуралізму щодо корінних народів.

6.2.3. Потенційні недоліки варіанта

- ❖ створює суттєві міжетнічні конфлікти всередині регіону;
- ❖ створює прецедент для отримання територіальної автономії й іншими групами меншин по всій Україні та за певних несприятливих для нашої держави умов може спонукати навіть до сепаратизму;
- ❖ звужує права та свободи інших груп громадян в Криму (хоч і проросійськи налаштованих) і в Україні загалом;
- ❖ все ж потребує зміни адміністративно-територіального устрою Криму і України;
- ❖ має високу затратність (витрати сильно переважають над вигодами).

6.2.4. Специфічні ситуації неспроможності влади

- ❖ недостатня поінформованість влади щодо стану забезпечення прав кримських татар та їх законних вимог;
- ❖ нездатність державних структур передбачити віддалені наслідки ухвалених рішень (можливий серйозний конфлікт кримських татар з іншими жителями Криму (особливо національною більшістю регіону, що переважно проросійськи налаштована));
- ❖ обмеженість можливостей суспільства щодо контролю над владними структурами (з боку національної більшості регіону в умовах нової автономії);
- ❖ недосконалість політичних процесів при ухваленні політичних рішень (невраховання прав та інтересів інших громадян).

6.3. Варіант № 3: створення виключно національної та культурної автономії кримських татар у Криму (без територіальної автономізації)

6.3.1. Завдання й заходи з реалізації варіанта

Ідея цього варіанту полягає в тому, щоб забезпечити права та законні інтереси кримських татар виключно щодо національної та культурної автономії без її територіальної складової (в умовах реінтеграції Криму). Акцент такої політики буде зроблений на праві корінного народу Криму самовизначатись та самоорганізовуватись у той спосіб, який передбачають норми міжнародного законодавства у сфері корінних народів (тобто, без зобов'язання держави до територіальної автономізації регіону проживання корінного народу). Ця альтернатива політики вирішує проблематику, визначену у дослідженні, і не обмежує права та свободи інших жителів Криму. Національна та культурна автономія дозволить кримським татарам впорядкувати власну життєдіяльність відповідно до своїх прав, інтересів, традицій, побажань, релігії тощо. Реалізація прав на національну та

культурну автономію має забезпечуватись, у першу чергу, на місцевому рівні (де корінний народ складає більшість та проживає компактно), а також на державному та регіональному рівнях. Суттєвих законодавчих змін в Україні варіант політики не потребує, окрім обов'язкового прийняття законів, що стосуватимуться статусу та забезпечення прав корінних народів України. Але суттєвими мають бути інституційні зміни, які і де-юре, і де-факто забезпечуватимуть реалізацію та захист прав і законних інтересів кримських татар щодо їх національної та культурної автономії.

6.3.2. Потенційні переваги варіанта

- вирішує проблематику;
- повністю забезпечує права та свободи кримських татар на національну та культурну автономію;
- не повністю, але доволі справедливо задовольняє інтереси кримських татар;
- не породжує міжетнічних конфліктів;
- сприяє розвитку демократії та принципам верховенства права в Україні;
- не порушує норми міжнародного права у сфері забезпечення прав та свобод корінних народів, адже територіальна автономія не є основним зобов'язанням для держави у цьому контексті;
- має середню затратність (вигоди переважають над витратами);
- створює підґрунтя для інтеграції кримських татар в українську громадянську націю;
- не потребує зміни адміністративно-територіального устрою Криму і України;
- залишає права та свободи інших груп громадян в Криму (хоч і проросійськи налаштованих) і в Україні загалом незмінними (не обмежує їх);
- матиме схвалення з боку демократичної міжнародної спільноти.

6.3.3. Потенційні недоліки варіанта

- потребує пошуку компромісу з невеликою, але радикально налаштованою частиною кримськотатарського народу, що вимагає територіальної автономії.

6.3.4. Специфічні ситуації неспроможності влади

- недостатня поінформованість влади щодо стану забезпечення прав кримських татар та їх законних вимог;
- недосконалість політичних процесів при ухваленні політичних рішень (пошук компромісу з радикалізованими кримськими татарами).

7. Порівняння варіантів політики

7.1. Методи порівняння варіантів політики

Загалом, альтернативні варіанти політики будуть порівнюватись за 5 основними критеріями: результативністю, ефективністю, справедливістю, політичною здійсненністю та адміністративною здійсненністю. Результативність вказує на рівень досягнення поставлених цілей (наскільки широко варіант політики вирішує проблему). Ефективність показує співвідношення затрат на проведення політики і досягнутих результатів (результат/ціна впровадження), а саме шляхом аналізу зміни вигід та витрат для кожної із груп стейкхолдерів, що задіяні у вирішенні проблеми. Справедливість – це максимальне забезпечення інтересів усіх суспільних груп, які пов'язані з проблемою. На додачу, справедливість визначається відповідно до того, які існують вигоди та витрати у груп стейкхолдерів, яких торкається ця проблема, порівняно зі статус-кво. Політична здійсненність характеризується ставленням органів влади та громадськості до

запропонованої альтернативи і кількістю ситуацій неспроможності влади/держави. А адміністративна здійсненність вказує на реальну можливість (або ймовірність) впровадження альтернативи з урахуванням наявних обмежень у фінансових, людських, матеріальних, нормативно-правових та часових ресурсів.

7.1.1. Як визначається результативність:

Критерій оцінювання	Оцінка варіанта політики		
	Збереження чинної політики	Варіант 2	Варіант 3
Імовірність досягнення мети	1	2	3
Тривалість досягнення мети	1	2	3
Кількість звернень/скарг до правоохоронних органів та судів стосовно порушення прав кримських татар	1	3	2
Рівень якості правового поля на території Криму	1	2	3
Рівень довіри до української влади та співпраці з нею на території Криму	1	2	3
Рівень узгодженості та унормування державної, регіональної та місцевої політики стосовно корінних народів	1	2	3
Рівень задоволеності державною політикою загалом з боку кримськотатарського народу	1	3	2
Стан міжетнічних відносин у регіоні	2	1	3
Індекс рівня забезпечення прав та свобод від авторитетних недержавних організацій у регіоні загалом та щодо корінних народів зокрема	1	2	3
Сумарна оцінка:	10	19	25

Оцінювання критерія відбувається за 3-бальною шкалою, де 1 бал – низьке значення, 2 бали – середнє значення, 3 бали – високе значення. Всі критерії мають однакову вагу у загальному рейтингу – 1 бал.

7.1.2. Як визначається ефективність:

Об'єкт впливу	Якісний опис варіанта політики					
	Збереження чинної політики		Варіант 2		Варіант 3	
	вигоди	витрати	вигоди	витрати	вигоди	витрати
Держава	-	+	+	-	+	-

Бізнес	-	+	+/-	+	+	+
Громадяни	-	+	+/-	+	+	+
Рейтинг:	+/-		+		+	

Ефективність визначена шляхом аналізу змін вигід та витрат для кожної із груп стейкхолдерів, що задіяні у вирішення проблеми. Оцінка здійснювалась позитивною та негативною відповіддю, де «+» – це позитивна категорія, «-» – негативна, а «0» – незмінність.

7.1.3. Як визначається справедливість:

Критерій оцінювання	Нерівність у розподілі вигід/витрат порівняно зі збереженням чинної політики	
	Варіант 2	Варіант 3
Нація/етнос/народ	+/-	+
Місце проживання	+/-	+
Віросповідання	+/-	+
Рейтинг:	+/-	+

Оцінка здійснювалась позитивною та негативною відповіддю, де «+» – це позитивна категорія, «-» – негативна, а «0» – незмінність.

7.1.4. Як визначається політична здійсненність:

Критерій оцінювання	Якісний опис варіанта політики		
	Збереження чинної політики	Варіант 2	Варіант 3
Відповідність пріоритетним завданням уряду	3	1	2
Імовірність політичної підтримки	2	1	3
Ставлення громадськості	2	1	3
Ставлення впливових груп інтересів	2	1	3
Відповідальність за рішення	1	3	2
Рейтинг:	10	7	13

Оцінювання критерія відбувається за 3-бальною шкалою, де 1 бал – низьке значення, 2 бали – середнє значення, 3 бали – високе значення. Всі критерії мають однакову вагу у загальному рейтингу – 1 бал.

7.1.5. Як визначається адміністративна здійсненність:

Критерій оцінювання	Якісний опис варіанта політики		
	Збереження чинної політики	Варіант 2	Варіант 3
Наявність нормативно-правової бази	3	1	2
Імовірність реалізації за чинних адміністративних умов	3	1	2
Достатність фінансових ресурсів	3	1	2
Інтерес службовців	3	1	2
Рейтинг:	12	4	8

Оцінювання критерія відбувається за 3-бальною шкалою, де 1 бал – низьке значення, 2 бали – середнє значення, 3 бали – високе значення. Всі критерії мають однакову вагу у загальному рейтингу – 1 бал.

7.2. Порівняння варіантів політики

Критерії	Оцінка варіанта політики		
	Збереження чинної політики (Варіант № 1)	Варіант № 2	Варіант № 3
Результативність	1	2	3
Ефективність	1	2	3
Справедливість	1	2	3
Політична здійсненність	2	1	3
Адміністративна здійсненність	3	1	2
Рейтинг варіанта	8	8	14

Загальне оцінювання відбувається за 3-бальною шкалою, де 1 бал – низьке значення, 2 бали – середнє значення, 3 бали – високе значення. Всі критерії мають однакову вагу у загальному рейтингу – 1 бал.

8. Рекомендації й реалізація

8.1. Рекомендований варіант політики

Так, оцінювання варіантів (альтернатив) політики показало, що найоптимальнішим варіантом є №3: *створення виключно національної та культурної автономії кримських татар у Криму (без територіальної автономізації).*

Такий вибір аргументований набранням цього варіанту політики найбільшої кількості балів відповідно до порівняних критеріїв – 14 балів з 15 можливих. Ця політика повністю забезпечує справедливість, оскільки суттєво розширює і забезпечує права та законні інтереси кримських татар, і ніяким чином не обмежує права та свободи інших громадян. Варіант №3 також показує найвищу результативність та ефективність, оскільки він, по-перше, повністю забезпечує досягнення мети та цілей (на відміну від інших варіантів) та, по-друге, вигоди цього варіанту політики переважають над витратами з одночасним комплексним вирішенням проблематики. Звичайно ж цей варіант політики потребує політичної волі щодо його реалізації, але буде сприйнятий владою та громадянами найкраще з-поміж інших, оскільки вирішує проблематику, є справедливим для всіх і не потребує значних фінансових ресурсів для впровадження (що покладаються на платників податків). Адміністративна здійсненність є найскладнішою категорією для цього варіанту політики через деякі наявні обмеження у реалізації – часові (спершу необхідно повернути та реінтегрувати півострів в Україну і виокремити час на детальну розробку та саме впровадження політики), фінансові (поки що на вирішення проблеми, як і на саму реінтеграцію Криму ресурси не виділяються/не зберігаються), нормативно-правові (законодавча база по вирішенню проблематики не є готовою) тощо.

8.2. Реалізація політики

Я рекомендую Комітетові Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономній Республіці Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин такі заходи щодо впровадження рекомендованого варіанта політики:

- Розробити нормативно-правові акти, що забезпечують права і законні інтереси корінних народів (зокрема кримських татар) щодо їхньої національної та культурної автономії (в умовах реінтеграції Криму). Конкретно це Проект Закону України «Про корінні народи України» та Проект Закону України «Про особливості національної та культурної автономії кримськотатарського корінного народу України на території Автономної Республіки Крим». Після цього провести консультації по фракціях у парламенті, провести сильну адвокаційну кампанію (із залученням зовнішнього середовища та основних груп інтересів), вплинути на внесення проектів до порядку денного та ухвалити їх у ВРУ. Останнє (ухвалення законопроектів) насправді буде серйозно залежати від уже загаданої адвокації, комунікації, лобіювання та внесення до порядку денного і самої проблеми, і законопроектів.

- Переконати та спонукати (а також використовуючи владні інструменти, які має парламент щодо уряду) Кабмін розробити та ухвалити Програму дій Кабінету Міністрів України щодо забезпечення прав, свобод та законних інтересів кримських татар як корінного народу України і дати офіційні розпорядження, інструкції та рекомендації (залежно від конкретного органу влади) для ЦОВВ, ОВВ, Ради міністрів АРК, ОМС щодо забезпечення прав, свобод та законних інтересів кримських татар як корінного народу України і їхньої національної та культурної автономії на території АРК із відповідністю до ухвалених законів.

- Ініціювати у ВРУ (з впливом на Міністерство фінансів України) обговорення та створення рішення щодо щорічного виділення резервних коштів з Державного бюджету України на майбутнє вирішення проблеми та впровадження розробленої державної політики стосовно забезпечення прав та законних інтересів кримських татар щодо національної і культурної автономії (в умовах реінтеграції Криму).

- Гарантувати здійснення перевірки та контролю за якістю впровадження політики у майбутньому (ініціювати у парламенті створення окремого виконавчого органу, в головну компетенцію якого буде входити цей аспект).

- Забезпечити у співпраці з іншими комітетами ВРУ та ЦОВВ створення чітких механізмів та інструментів захисту прав і законних інтересів корінних народів (зокрема кримських татар) щодо їхньої національної та культурної автономії (перш за все, мається на увазі захист з боку правоохоронних органів та судових органів України). Одним з головних аспектів є створення універсального Державного порталу «ПравоКорНар», на якому представники корінного народу зможуть фіксувати порушення їхніх прав, звертатися до правоохоронних органів, інших вищих органів влади в разі необхідності оскаржити рішення органів нижчих рівнів, отримати кваліфіковану безоплатну правову допомогу тощо. Також через цей портал відслідковуватиметься державна політика щодо кримських татар по перелічених у цій аналітичній записці показниках результативності (із періодично розрахованими показниками і проміжними результатами проведених незалежних соціологічних досліджень).

8.3. Створення підтримки рекомендованому варіанту

8.3.1. Комунікативні цілі

- внести на порядок денний актуальну проблему та нагальність її вирішення запропонованим варіантом політики шляхом інформування широкої громадськості та основних цільових груп;
- проінформувати суспільство щодо чітких та зрозумілих механізмів реалізації політики;
- прискорити реалізацію політики через залучення до неї провідних стейкхолдерів;
- чітко окреслити результати від впроваджуваної політики для кожної з груп інтересів;
- аргументовано відповісти на критику політики з боку тієї громадськості, яка не бажає суттєвих якісних змін, або яка не до кінця довіряє її ефективності та результативності.

8.3.2. Ключові повідомлення

- Україна рухається в напрямку до стабільної та розвинутої демократії (принципи верховенства права), тому для нашої держави важливо забезпечувати права та законні інтереси не лише національної більшості, а і найбільш вразливих етнічних груп – зокрема корінних народів (кримських татар) у майбутньому деокупованому та реінтегрованому Криму (які сильно постраждали від влади Російської Федерації за весь час її окупації)
- Після реінтеграції Криму нашій державі потрібен сильний проукраїнський колективний актор (кримські татари), за допомогою якого можна налагоджувати регіональні відносини всередині півострова та між регіонами України, стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в АРК і не допустити повторення сепаратизму з боку проросійської слов'янської більшості (сильний превентивний механізм)
- Україна повинна піклуватися про кожного свого громадянина та повноцінно реалізовувати норми Конституції як Основного Закону та інших законів (які надають права корінним народам розвивати свою етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність, самоорганізовуватися задля цього розвитку, та

захищають ці права). Цим вона не перешкоджає реалізації прав інших громадян, встановлює історичну справедливість щодо кримських татар у регіоні (АРК) та демонструє свою інституційну спроможність як сильної, незалежної, правової та демократичної держави.

8.3.3. Групи інтересів, на які вплине реалізація політики

- Меджліс кримськотатарського народу (а також регіональні меджліси кримськотатарського народу) (позитивний вплив)
- Курултай кримськотатарського народу (Кримськотатарський національний з'їзд) (позитивний вплив)
- Всесвітня організація «Світовий конгрес кримських татар» (позитивний вплив)
- Громадська організація «Земляцтво кримських татар» (позитивний вплив)
- Військово-патріотичне об'єднання кримськотатарських учасників бойових дій «Qırım Ğazi» (позитивний вплив)
- Асоціація кримськотатарських ділових людей Туреччини, Румунії та України (TURKSİD) (позитивний вплив)
- Громадська організація «КримSOS» (позитивний вплив)
- Кримськотатарська правозахисна організація «Аркадаш» (позитивний вплив)
- Перший кримськотатарський телеканал «ATR» (позитивний вплив)
- Органи державної та місцевої влади (позитивний вплив)
- Громадська організація «Кардашлик» («Братерство») (короткотерміновий негативний вплив, який найімовірніше швидко переросте у позитивний при зміні окупаційної влади на українську)
- Громадська організація «Койдешлер» (негативний вплив)
- Громадська організація «Себат» («могильовські татари») (негативний вплив)
- Кримськотатарський блок національних сил «Мілли Рух» (включає в себе «Адалет» («Справедливість»), «Маарифчи» («Освітнянин») та ОКНД (Організацію кримськотатарського національного руху)) (негативний вплив)

Найбільші ризики – опір з боку груп інтересів, на яких політика вплине «негативно»; посилення протистояння між етносами у Криму (за вплив у регіоні); можливе (хоч і малоімовірне за рекомендованого варіанта політики) переростання національної та культурної автономії кримських татар у територіальну з повторним сепаратизмом Криму.

8.3.4. Методи та способи інформування

Висвітлення ключових повідомлень та очікуваних результатів реалізації рекомендованого варіанта політики можливе через такі механізми:

- Засоби масової інформації (ЗМІ): національні та регіональні газети, журнали, телеканали та радіо
- Онлайн-ресурси: електронні ЗМІ, популярні групи у соціальних мережах (Facebook) та месенджерах (Telegram, Viber), які направлені на цільові аудиторії
- Лідерів громадської думки, які є національними або локальними авторитетами, до чийх меседжів дослуховуються і які можуть виступати ретрансляторами комунікативних цілей політики (президент, міністри, голови громад, народні або місцеві депутати, директори шкіл тощо)
- Офіційні прес-конференції та обговорення від адвокаційників політики (найперше від тих, хто її виробляє та впроваджує)
- Зовнішні рекламні носії (білборди, рекламні щити) та загалом рекламування політики (з боку відомих особистостей – співаків, акторів, блогерів) тощо.

8.3.5. Фінансове забезпечення

Фінансове забезпечення є насправді одним з найчутливіших питань впровадження рекомендованого варіанта політики, оскільки остаточну суму необхідно прораховувати маючи повернений в Україну регіон (АРК) та точні дані, які стосуються проблематики. Абсолютно чітко можна сказати, що певні резервні фінанси Україна повинна мати вже на момент повернення півострова, щоб швидко та безвідкладно розпочати реалізацію політики по вирішенню проблеми. Для цього їх потрібно щороку виділяти у Державному бюджеті України виходячи з можливостей останнього. На початку реалізації політики її основним джерелом фінансування буде державний бюджет, а після того як в АРК буде проведена реформа децентралізації (особливо фінансової децентралізації), продовження реалізації та підтримка політики з вирішення проблеми на належному рівні забезпечуватиметься коштом регіонального та місцевих бюджетів (поступове зменшення видатків з держбюджету та збільшення з регіонального та місцевих). До того ж, деякі заходи (які не суперечать Конституції та законодавству) можуть додатково фінансуватися окремими заінтересованими органами місцевого самоврядування.

8.3.6. Рекомендації щодо подальших дій

При самій реалізації рекомендованого варіанта політики можливі різні перепони або відходження від запланованих дій через певні зовнішні або внутрішні причини. Вирішення цих негараздів сильно залежать від того, у якій формі вони проявляться, тому мають вирішуватися виконавцями у процесі реалізації політики з огляду на наявні проблеми та їх масштаб. З основних негативних аспектів, що можуть виникнути, це розрив між очікуваними (передбаченими) результатами політики та реальними результатами політики. Для цього конкретний виконавець матиме змогу переглянути план дій у конкретному аспекті політики з метою його коригування чи змінення. Це необхідно окреслити у розпорядженнях, інструкціях та рекомендаціях органам державної влади та органам місцевого самоврядування.

Перелік джерел та літератури

1. Аналітичний звіт «Енциклопедія репресій в Криму з моменту окупації Росією» [Електронний ресурс] / [Є. Андрук, А. Моїсеєва, М. Квіцинська та ін.] // Громадська організація «КримSOS». – 2019. – Режим доступу: <https://krymsos.com/files/6/e/6ec448d-----pdf> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
2. Без кримських татар Крим не підтримав би Незалежність України в 91-му – голова Меджлісу [Електронний ресурс] // hromadske.ua. – 2016. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/bez-krymskykh-tatar-krym-ne-pidtrymav-by-nezalezhnist-ukrainy-v-91-mu-holova-medzhlisu> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
3. Бурдига І. Amnesty International: у Криму винищують інакомислення [Електронний ресурс] / І. Бурдига // Deutsche Welle. – 2016. – Режим доступу: <https://goo.gl/oxDzKt> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
4. Герещук Г. Як у містах ставляться до переселенців з Криму і Донбасу – дослідження [Електронний ресурс] / Г. Герещук // Радіо Свобода. – 2015. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/26912187.html> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
5. Декларація прав національностей України від 01.11.1991 № 1771-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – с. 799.
6. Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти [Електронний ресурс] / Світлана Дрожжина // Науковий журнал «Політичний менеджмент». – 2008. – Режим доступу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/drozhzhyna_multykulturalizm.pdf (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
7. Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» від 10.02.1998 р. № 90/98-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
8. Закон України «Про Державний бюджет на 2017 рік» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1801-19/print1489692641152358> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
9. Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23.12.1998 р. № 350-XIV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
10. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
11. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 № 2494-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – с. 529.

12. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 38-39. – с. 380.
13. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 № 3759-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – с. 43.
14. Конвенція МОП № 169 «Про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах» від 27 червня 1989 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_188 (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
15. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – с. 141.
16. Кримськотатарська автономія можлива без зміни Конституції – Олексій Курінний [Електронний ресурс] // Крим.Реалії. – 2016. – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/27836837.html> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
17. Порошенко знову пообіцяв кримським татарам національну автономію [Електронний ресурс] // Дзеркало Тижня. – 2016. – Режим доступу: <https://dt.ua/POLITICS/poroshenko-znovu-poobicyav-krimskim-tataram-nacionalnu-avtonomiyu-213518.html> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
18. Порушення міжнародного гуманітарного права та права кримських татар на самовизначення в окупованому Криму [Електронний ресурс] / [М. Квіцинська, Ю. Аносова, А. Моїсеєва та ін.] // Громадська організація «КримSOS». – 2018. – Режим доступу: <https://krymsos.com/files/b/4/b49c907-----pdf> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
19. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи"» від 22.09.2016 р. № 1602-VIII [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-19#Text> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
20. Правозахисники РФ визнали політв'язнями 4 кримських татар [Електронний ресурс] // 5 канал. – 2016. – Режим доступу: <http://www.5.ua/suspilstvo/pravozakhysnyky-rf-vyznaly-politviazniamy-4-krymskykh-tatar-120415.html> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
21. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv/page> (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
22. Чубаров назвав кількість політв'язнів з Криму [Електронний ресурс] // Еспресо. – 2017. – Режим доступу: http://espresso.tv/news/2017/02/21/chubarov_nazvav_kilkist_politvyazniv_z_krymu (дата звернення 19.12.2020 р.). – Назва з екрана.
23. Booth, W. (1998). The Myth of the Melting Pot. WashingtonPost.com. Retrieved 19 December 2020, from <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/national/longterm/meltingpot/melt0222.htm>.

24. Canada: Statistics on Indigenous peoples. Statcan.gc.ca. (2016). Retrieved 19 December 2020, from https://www.statcan.gc.ca/eng/subjects-start/indigenous_peoples.
25. Coburn, V. (2011). Multiculturalism Policy Index: Indigenous Peoples. Queensu.ca. Retrieved 19 December 2020, from <https://www.queensu.ca/mcp/sites/webpublish.queensu.ca.mcpwww/files/files/indigenouspeoples/evidence/IndigenousPeoples.pdf>.
26. Freedom in the world: Crimea. Freedom House. (2020). Retrieved 19 December 2020, from <https://freedomhouse.org/country/crimea/freedom-world/2020>.
27. Kymlicka, W. (2013). Multicultural odysseys. Oxford University Press.
28. Multiculturalism Policy Index. Queensu.ca. (2018). Retrieved 19 December 2020, from <https://www.queensu.ca/mcp/>.
29. Racism, Discrimination and Fight Against “Extremism” in Contemporary Russia and its Controlled Territories. Alternative Report of the ADC Memorial, CrimeaSOS, SOVA Center, together with FIDH (International Federation for Human Rights) on the Implementation of the UN Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination By the Russian Federation. For the 93rd Session of the UN CERD. Krymsos.com. (2017). Retrieved 19 December 2020, from <https://krymsos.com/files/9/3/93d84c9-cerdengru.pdf>.
30. The Indigenous World 2020. Iwgia.org. (2020). Retrieved 19 December 2020, from http://iwgia.org/images/yearbook/2020/IWGIA_The_Indigenous_World_2020.pdf.